

Пандори, у якій складаються всі людські лиха, це незалежний, сам в собі універс, де кружляють туманності думки, з яких формується ясність. Родиться пізнання, виростає протест, опановує пристрасть... І в основі — це стихія брутальна, і вимагає вона брутальних засобів, щоб втримати її в шорах. З цього у нас такі порядки, ми не живемо, а душимось. Багато місця, а нам тісно, тривале тиснення, наверху з безмежжя влади, на низу з такого ж безвладдя. Невловимо й незбагнуте диво... Ми його знаємо, воно болить, але змінити його не сила.

Така ось їх, Івана і Мар'яни, тепер мова, їх мов би звільнено від них самих, і вони зі всього дивуються¹⁶.

Зі зміною соціально-культурної ситуації в Україні змінюється контекст трилогії “Ost” і по-новому постає естетичне значення, українознавчий націєтвірний сенс її романів — “Морозів хутір”, “Темнота” і “Втеча від себе”.

м. Тернопіль

¹⁶ Самчук У. Втеча від себе. — Вінніпег, 1982. — С. 427.

Олександр Галич

ОЛЕСЬ ГОНЧАР У ВИМІРІ NON FICTION

На рубежі XX—XXI століть помітно зріс інтерес до non fiction, літератури, в основі якої лежить документ і факт, а не письменницька фантазія, домисел чи вимисел. Передусім читають мемуари, біографічні твори, публіцистику, філософсько-естетичні трактати. Стрімко зростає питома вага документальної літератури. Все це спонукає літературознавців і критиків до пошуків відповіді на запитання, чи справді література fiction утратила свої позиції в сучасній літературі, а на зміну їй упевнено йде література non fiction. “Мемуари — зараз жанр, що найбільш читається інтелігенцією”¹, — запевняв Л. Лазарев у перебігу дискусії, що точилася на сторінках “Вопросов литературы”. “Non fiction цікавіша (не кажучи про те, що терапевтичніша) за белетристику. Щоправда, ці жанри — особливо есе й мемуари — найкраще розроблені в англійській літературі”², — наголошував П.Вайль. “Художня література, — провадив далі цю тему Рейн Карасті, — лежить на прилавках мертвим вантажем. Розкупувються мемуари, щоденники, нотатки”³. У Франції “найбільш читабельним жанром є біографія”⁴. “Розкріпачення нової мемуарної прози, її відкритість до суміжних жанрів (філологічного дослідження, есе, рецензії, анекдоту, подорожнього нарису) відкривають величезні можливості до письменницького експерименту”⁵. “Якось ввіймав себе на тому, що листування та щоденники (усе те, що складає останні томи зібрання творів) цікавлять мене нітрохи не менше, а іноді навіть більше, ніж власне художні твори автора. Ми впізнаємо письменника за масками-образами, які він творить і приміряє, звичайно ж, і в щоденниках, і в листах митець також ховається за маскою, але маска ця достатньо прозора, аби роздивитися лице, бодай якісь

¹ Лазарев Л. Литература последнего десятилетия — тенденции и перспективы // Вопросы литературы. — 1998. — № 2. — С. 82.

² Вайль П. Круг мнений // Иностранная литература. — 2000. — № 2. — С. 274.

³ Карасті Рейн. Три поїздки на трамваї // Звезда. — 2000. — № 7. — С. 217.

⁴ Неф Жак. Биография и контрбиография // Иностранная литература. — 2000. — № 4. — С. 274.

⁵ Литература non fiction: вымыслы и реальность // Знамя. — 2003. — № 1. — С. 195.

окремі його риси”⁶. Тут же наводиться думка Євгена Барана, що в літературі настає “ера щоденників”⁷.

Отож, маємо всі підстави стверджувати, що в українській літературі документалістика наближається до свого зоряного часу. Про це свідчать мемуарні твори В.Дрозда, В.Шевчука, Р.Іваничука, Г.Костюка, І.Жиленко, А.Дімарова, Ю.Шевельова, біографічні — В.Коптілова, В.Стадниченка, Б.Певного, М.Красуцького, публіцистика В.Яворівського, М.Жулинського, П.Мовчана, І.Дзюби, А.Погрібного та ін. Олесь Гончар з цього приводу зазначив: “Ми ще, здається, недооцінюємо силу й можливості документальної художньої прози, яка зараз помітно набуває ваги в світовій літературі”⁸.

З-поміж багатьох мемуарних жанрів на зламі ХХ — ХХІ ст. надзвичайно популярним виявився щоденник. Лише останніми роками були оприлюднені цікаві й неповторні твори цього жанру відомих письменників і літературознавців минулого століття В.Винниченка, С.Єфремова, М.Драй-Хмари, В.Поліщука, А.Любченка, представників молодшої генерації П.Сороки, К.Москальця та ін. Аналогічні процеси відбуваються й у сусідів. У провідних російських часописах останнім часом друкувалися щоденники О.Твардовського, В.Лакшина, І.Дєдкова. І хоча щоденник — досить стара жанрова форма, на думку Д.Затонського, “до неї нерідко ставилися як до чогось аматорського, майже дилетантського: справді, кожен здатен вести щоденник і хто його не вів, не підносячись у такій своїй діяльності над рівнем шкільного твору. У всякому разі щоденник протягом століть не був жанром літератури, навіть коли належав перу видатного письменника й виокремлювався високими літературними вартостями”⁹.

Мета нашої статті — аналіз щоденників Олесь Гончара¹⁰, повний текст яких дійшов до нашого читача лише у тритомному виданні (2002—2004 рр.).

Наша розвідка дає змогу збагатити уявлення про життя і творчість видатного українського прозаїка, а також оцінити щоденники як справді літературний жанр. Є.Баран, ознайомившись з першими двома томами записів видатного прозаїка, дійшов висновку, що щоденники “є локальною подією, свідченням паралічу творчої особистості, яка й не думала вирватися із пастки радянських і пострадянських ілюзій, а її “конструктивна опозиція до влади” була нічим іншим як конструктивним потуранням владі”¹¹.

На нашу думку, критик помиляється в оцінці мемуарного твору українського письменника. Олесь Гончар, як і інші письменники його покоління, сформувався як митець і особистість переважно в умовах радянської влади. Його опозиція до цієї влади визрівала поступово, і він як митець, політичний діяч і громадянин чимало зробив для того, щоб до літератури прийшло нове покоління. І.Драч зазначав: “Якби він (Олесь Гончар. — О.Г.) не зробив того, що зробив, то яким би чином прийшло молодше покоління?”¹². Знайомство зі щоденниками дає ключ до розуміння провідних мотивів творчості Олесь Гончара, висвітлює його світовідчуття та світобачення, показує ставлення митця до влади, літературне й навкололітературне життя 30 — 90-х років ХХ століття. Від щоденника не слід було чекати змін “у читацькому сприйнятті / несприйнятті”¹³ уявлень про постаті

⁶ Слатчук В. Осяяні обличчя речень // Дзвін. — 2002. — №9. — С. 143.

⁷ Там само.

⁸ Гончар О. Твори: В 7-и т. — К., 1988. — Т.7. — С. 582.

⁹ Затонський Д.В. Сцепление жанров // Жанровое разнообразие прозы Запада. — К., 1989. — С. 37.

¹⁰ Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943 — 1967). — К., 2002; Т.2 (1968 — 1983). — К., 2003; Т.3 (1984 — 1995). — К., 2004. Далі том і сторінка вказані в тексті.

¹¹ Баран Є. Олесь Гончар крізь призму щоденників // Кур’єр Кривбасу. — 2004. — Серпень. — С. 210.

¹² Драч І. “Запалити буденщину вогнем печельним” // Слово Просвіти. — 2004. — 9–15 грудня. — С. 8.

¹³ Баран Є. Цит. стаття. — С. 208.

П.Тичини, Остапа Вишні, О.Корнійчука, М.Бажана та ін., що сформувалися в суспільній свідомості в останні десятиліття й частково реалізувалися в історії української літератури та в новітніх літературознавчих працях. Набагато важливіші зафіксовані щоденником штрихи особистісного бачення, які показують відомих митців іноді в несподіваному ракурсі, часом у супереч усталеним підходам. Це важливо ще й тому, що серед надрукованих зовсім недавно мемуарних творів аналізованого жанру твір Олесь Гончара помітно вирізняється.

Щоденники охоплюють досить значний період часу (1943–1995) і сприймаються як знакове явище в літературі другої половини минулого століття. Інтерес до цього документа доби, а не суто приватного життя, як пишуть про щоденники деякі дослідники, значний, оскільки його автор був одним із найвидатніших українських митців останніх десятиліть, відомим політичним і громадським діячем, втіленням совісті свого народу. “Олесь Гончар прожив щасливе і водночас трагічне життя, йому було що сказати людям про пережите, передумане, переболіле, осмислене і осягнуте, – пише дружина письменника В.Д.Гончар, – письменник жив психологічно заглибленим життям, але воно не крутилося навколо романів-перелюбів, чаркування і богемних загулів, – він був людиною занадто громадською, і суспільною, і гордою, щоб свої душевні стани оприлюднювати”¹⁴.

Щоденники Олесь Гончара побудовані так, що, крім більш-менш регулярних записів фактичного характеру, котрі не лише фіксують розмови з реальними людьми, розкривають дійсні перипетії якихось важливих подій життя не лише автора, а й у цілому країни, в них ми натрапляємо на уривки, начерки майбутніх художніх чи публіцистичних творів з домислом і вимислом, пейзажні чи портретні замальовки, народні анекдоти, дотепи, що органічно вписуються в структуру цього мемуарного жанру.

Зі щоденників Олесь Гончара рельєфно постає його особистість. “Голий, закутий, гордий” (1, 18) крокує 1942 року майбутній класик у колоні полонених рідним для нього Харковом. Воєнні й фронтові сторінки його щоденника відкрито вперше, й вони чесно розкривають приховану й замовчувану досі сторінку біографії митця, пов’язану з фашистським полонем. Уже у воєнні роки він заявляє про себе як про особистість, для якої немає більшої моральної цінності, ніж Батьківщина, за свободу якої Олесь Гончар готовий піти на будь-які жертви: “Я не шкодую, якщо загину в бою, це все-таки краща із смертей – загинути за Україну” (1, 24), – занотовано 1943 року. “Завдання твоє: своєю творчістю служити своєму народові, великим прогресивним *ідеям Віку*, в який живеш” (1, 212), – таке життєве кредо формулює для себе Олесь Гончар у 1956 році. “Що ми знаєм про себе? – занотовує письменник 18 травня 1987 року. – Про те, що зостається після нас? У моїй душі вмістилися цілі епохи. Я знав 20-ті роки, де в житті ще було багато злагоди, я в нашій Сухій бачив великодні людяні обличчя... Потім роки чорної руїни, коли над країною йшов смерч злоби й жорстокості... А тоді кошмар війни і світло надії, що проблиснуло навесні 45-го... А після того вселенська глобальна тривога, яка тягнеться й понині” (3, 147). І навіть у записах останніх літ він думає про батьківщину: “Хотілось би прозирнути в майбутні тисячоліття. Чи буде там Україна, яка нині так змагає, відбороняючи себе перед силами зла?” (3, 474). Його мучать чвари в середовищі українства (“національне самоїдство”), і Олесь Гончар вважає це найбільшим лихом для свого народу: “Нема ненависті лютішої, ніж та, що виникає між самими українцями” (3, 571). Дещо раніше в нього з’являються слова: “Нещасна нація! Так мало в неї

¹⁴ Гончар В. Записники Олесь Гончара (Голос його душі) // *Гончар Олесь*. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943 – 1967). – К., 2002. – С. 5.

геніїв і так багато охочих цькувати їх, цькувати з тупим злорадством глумителів...” (3, 489). Стосовно жанру щоденників цікавою може видатися така, занотована 12 вересня 1973 року, думка: “Нашу індивідуальність створює пам’ять. Коли зникає пам’ять — зникаємо й ми” (2, 159).

Скупий на особисте, письменник поволі окремими штрихами відкриває в щоденниках для нащадків свою душу: “Все годы, сколько я помню, я провел в тяжелой борьбе, как сказочный титан, с нечеловеческой силой защищая крепость, имя которой — я, чистота моей души. И эта крепость все время была в осаде, окружена несметным числом гадких, мерзких сил. Я защищался. Я боролся” (1, 5). Не поспішає Олесь Гончар поділитися власними творчими секретами. Окремі, скупі штрихи проливають світло на його художню лабораторію: “Найкращі думки, образи приходять мені в путі, в дорозі, коли ось так, як зараз, вітер свистить за склом кабіни, а ми мчимо вперед. Дивовижна психологія творчості. Дома думка спала, в голові пусто й тоскно, тільки вимчали на степовий простір, які образи виникають, які художньо свіжі романи будуються!.. Видно, розумовій діяльності сучасної людини швидкість руху вже не заважає, а навпаки, сприяє. Ще, мабуть, інтенсивніше народжувались би образи в космічній ракеті” (1, 229). Всі ці свідчення 1962 року.

Олеся Гончара постійно турбував художній рівень його творів. Для прозаїка важливо було не лише писати, а й дбати про якість написаного, інакше подібна писанина не матиме нічого спільного з мистецтвом: “Треба писати — й писати як слід. Нічим іншим, тільки справжніми творами можна сьогодні відстояти честь літератури. Бо рівень її на очах падає, занепадає до рівня жахливого примітиву. Зокрема проза всіх оцих “преуспевающих” доморощених сіменонів стала така балаклива, пустопорожня і дедалі стає ще балакливіша, ще пустопорожніша, хоч уже, здавалось би, далі нікуди йти... Собківщина пускає метастази” (2, 226-227). У цьому ж записі від 6 серпня 1975 року в Олеся Гончара з’являється влучний неологізм *строчкогони*, що уособлює літературну бездарність, яка досить часто почувається в суспільстві набагато комфортніше, ніж справжній талант: “Строчкогони совісті не мають, нічим їх не присоромиш, не усовістиш. Єдине, що можна за цих умов, — фальші і порожнечі протиставити мистецтво справжнє, виблене, вистраждане” (2, 227).

Досить часто сторінки щоденника Олеся Гончара несуть у собі сповідальне начало, що загалом суголосне мемуарній літературі: “Вранці передавали поезії Мих[айла] Доленго. Мудрі речі. І гірким болем озвалося давнє: Харків, КСМ-газета, я в ній — на три місяці практикант. І ось зав. відділу культури (як я тепер розумію — естет, сноб-сіоніст) дає завдання піддати критиці нову збірку поезій Доленго. І я дурний, по своїй наївності, взявся... Прости мені, поете, хоч тепер... І для самовиправдання скажу, що вдруге подібного гріха я вже на душу не взяв. Коли той же сноб став наполягати, щоб я виступив в газеті на підтримку аспірантів-крикунів, які в педінституті за якусь там цитату в підручнику зчинили кампанію проти Л.Булаховського, жорстоко цькуючи його на всіх зборах, — я відмовився про це писати (хоч вимоги підтримати цькувачів були дуже настійливі)... То було чи не перше прозріння зеленого журналіста, і саме завдяки цьому пізніше, в університеті, я міг дивитися у вічі Леоніду Арсентійовичу [Булаховському] з чистою совістю... Давній щемливий урок життя” (3, 156).

Щоденник Олеся Гончара свідчить, що письменник не раз задумувався над майбутнім. І досить часто його роздуми були не локальними, зануреними у власний світ, а такими, що виходили на глобальні, філософського плану проблеми, які необхідно розв’язувати людству. Зокрема, Олеся Гончара турбувала зневага до минулого, етнографії, фольклору, історії кожного народу: “Думаю, що людство

майбутнього не раз ще повернеться до кришталево чистих народних джерел” (3, 396); “Ті, що житимуть при згасаючих зірках, ще позаздять нам, які бачили Всесвіт у блиску світла, бачили небо у весняній блакиті, у білім цвітінні хмаринок, властивості денного тепла” (3, 418). У письменника викликало занепокоєння нігілістичне ставлення декого з українських інтелігентів до класики, його тривожили нападки на Тараса Шевченка: “Не кожен культ варто руйнувати!.. Культ Шевченка врятував цілу націю, бо дав їй життя, дав ідеал, дав віру!.. Завдяки Тарасові і в безкрилих виростають крила!” (3, 456). Він не схвалював крайніх позицій, висловлених як у минулі часи, скажімо, М. Семенком: “Де культ, там немає мистецтва...”, так і сучасними авангардистами: “Доводиться від їхніх руйнацьких дій захищати літературу сучасну й класику також” (3, 456). Інколи оцінки Олесь Гончара такі гострі, що упорядник тексту В.Д.Гончар змушена вдаватися до криптонімів, щоб не називати імен реальних осіб, з якими полемізував автор: “Ця істота по імені N., одержуючи днями ще одну, виканючену (*нрзб*) премію, безсоромно просторікував про те, що література, в яку він прийшов у роках 60-х, то була література “тотальної брехні”. Йому, поганцеві, це так сподобалось, що він цю свою “брехню” кілька разів повторив... Наче й не було “Людини і зброї”, наче й не зачитувалась у цей час Україна мудрими “Трояндами” Рильського й новелами Григора Тютюнника... Саме ж тріумфально йшов по світу Малишків “Рушничок”, і Земляк з блиском розкрився, й Вільде була, і Лукаш радував нас своїми шедеврами... Тільки самотній, осліпий з ненависті вовк нічого цього не бачив і сьогодні не здатен бачити” (3, 468).

Дуже часто в щоденникових записах ідеться про сенс людського буття. Розуміючи його кінецьність, Олесь Гончар щораз убачає в ньому щось прекрасне: “І античні мудреці, і українські діди, сягнувши високих літ, напевне, думали про одне й те ж саме: про сенс буття, його загадковість, про стосунки людини з вічністю. Але загадки так і лишаються нерозгаданими. Одне стає безсумнівним: бути, жити на світі — це таки ж прекрасно” (3, 488); “Сучасна людина здебільшого дивиться в майбутнє з острахом і тривоною, її лякає те, що вона смертна; їй важко змиритися з думкою, що все має початок і кінець. Старий столітній козак і навіть наша бабуся відходили в потойбіччя набагато спокійніше, там людина знала, що їй пора, що вона вже вижила свій вік. І князь Мономах спокійно полишав цей світ, полишав мудрий заповіт — повчання синам, тобто вирушав, як у далеку й неминучу дорогу” (3, 568). Один із останніх записів Олесь Гончара, зроблений за місяць до смерті, теж присвячений сенсу життя: “Коротке життя людське. А біблійні довгожителі жили по 700 — 900 літ. І то, кажуть, не міф. І сучасна людина, кажуть, могла б, якби... Що зводить її в могилу передчасно? Екологічні гріхи глумління над природою? Чи розгул ненависті, злоби? Людство само собі вкорочує вік” (3, 572). А найбільше письменник прагнув “прозирнути в майбутні тисячоліття. Чи буде там Україна, яка нині так знемагає, відборонюючи себе перед силами зла” (3, 474). “Жити лише для розваг, для гри в ніщо — це аморально” (3, 529), — ніби підсумовує письменник у записі від 2 червня 1994 року.

Відомо, що Олесь Гончар досить суворо оцінював власну довоєнну творчість. І хоча чимало його оповідань, віршів, новел і навіть повість “Стокозове поле” друкувалися в газетах, журналах 30-х — поч. 40-х років, у щоденнику він висловився про них як про щось далеке й відсторонене від нього: “До війни в мене, пригадую, був однофамілець і однойменець з молодих авторів, в якихось початківських альманахах друкував щось убоге... Як це літературознавці ще досі і його гріхів мені не приплюсували. Під час війни він зник десь безслідно” (1, 424-425). Цьому записові передують слова, які, можливо, проливають світло

на цю містифікацію автора щоденника: “Тільки коли перейдено звуковий бар’єр слави, аж тут починається справжня творчість” (1, 424). Саме таким бар’єром, що приніс Олесеві Гончару славу, був роман “Прапорonosці”, яким він, по суті, вдруге, але вже назавжди дебютував у літературі. Тому-то, мабуть, письменник і вів відлік своєї творчості (справжньої, а не учнівської) саме від цієї події. Хоча довоєнна літературна продукція Олеся Гончара не забулася, не випадково Петро Панч у першому повоєнному листі до нього мовив: “Знайшовся-таки слід Тараса! Дуже радий був, дорогий Олесю, по-перше, почути звістку про Вас, а потім і одержати листа. А я вже гадав, що Ви забули мене...”¹⁵. Ішлося про те, що до війни Олесь Гончар спілкувався з Панчем, надсилав йому свої ранні твори, дослухався до його корисних порад. 23 липня 1985 року Олесь Гончар записав до щоденника: “Натрапив на згадку в критиці про “Стокозове поле”. Новиченко вважає, що не слід цю річ перекреслювати. А я не можу думати про неї без болю. Бо знівечена вкрай — і редакторами, і на їхню вимогу самим автором. Коли (десь, мабуть, року 1936-го) я послав цю повість на відгук Панчеві, він відповів, що це найсильніша річ з усієї сучасної української літератури. Але... друкувати, мовляв, ніхто не візьме. Бо голод. На матеріалі Сухої — вся трагедія 1933 року. Так було. Пам’ятаю, як багато було осінньої туги. А всі доробки — то було самознищення” (3, 62-63). До роздумів про цю повість Олеся Гончара надихнуло читання “Жовтого князя” В. Барки 19 квітня 1994 року: “Читаю Барку... В чомусь, можливо, ми були й сильніші за Барку, але про голод так, як він, із нас не написав ніхто. Щось путнє на цю тему було в моїй першій повісті, яку за порадою старших довелося у 37-му самому й знищити (щоб самого не знищили) і від якої щось уже — геть жалюгідне, до невпізнання знівечене — Малишко пізніше опублікував у журналі “М[олодий] б[ільшовик]” (у 1941-му) (3, 544). Ідеться про “Стокозове поле”, і чи не порада П. Панча врятувала тоді життя Олесеві Гончару.

Крім голодомору й ранньої творчості, ретроспекції Олеся Гончара досить часто повертають його до воєнних часів: “Генеральний у заключному слові цитує голову колгоспу з Білгородщини, а мені перед очима Білгород літа 1942-го і спека нестерпна, і ми, тисячі й тисячі, в таборі за колючим дротом... Сонце палить як у Сахарі і води ні ковтка не дають і доля наша полоненська — невідома...” (3, 85). І навіть полеміка, відкрита й прихована, з колишнім харківським учителем Ю.Шевельовим (Шерехом) також пов’язана з літом 1942 року, коли з табору військовополонених на Холодній горі в Харкові “полетіла крізь колючий дріт, полетіла на волю, до нього... табірна записочка” (3, 574), у якій Олесь Гончар благав свого вчителя про допомогу й не одержав її.

Інший мотив, який весь час звучить у щоденниках Олеся Гончара — це ставлення до класиків української літератури. Шевченко, Франко, Леся Українка, Стефаник, Тичина, Довженко, Бажан — це постаті, перед талантом яких він постійно схиляється, вбачаючи свій обов’язок у продовженні й розвитку традицій, закладених попередниками; необхідно прокладати чесним словом митця шлях для народу в майбутнє. Чи не найбільше уваги в щоденниках приділено Олександрові Довженку. У травні 1953 року О.Гончар робить запис: “Довженко, звичайно, геній. Тільки у справді великих людей може бути таке інтенсивне, невичерпно багате, джерелом б’юче життя. Весь час він бродить, як хміль. Він буває спокійним зовні, але внутрішньо, видно, — ніколи. Свіжі красиві думки, поради, проекти він розсипає щедро, на ходу, мовби йому самому тісно від них” (1, 156). Далі його враження від спілкування з Довженком поглиблюється, набуває

¹⁵ Гончар О. Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. — К., 1993. — С. 153.

конкретних, зримих спостережень: “Як художник він не реалізував, певне, й тисячної долі тих великих думок і образних запасів, що носить у собі, якими він весь час клекоче” (1, 157). Дізнавшись про смерть Олександра Довженка, Олесь Гончар занотував: “Далеко не завжди художник дістає за життя правильну й точну оцінку з боку суспільства. Одного ми переоцінюємо, іншого недооцінюємо. Довженко належав до останніх, до не повністю оцінених. Художник-мислитель, художник-філософ, яких так мало в наш час” (1, 207). Пізніше щоденникові записи поглиблюють і розширюють бачення Олесем Гончаром постаті О. Довженка. Він “справді вмів прозирати в майбутнє. Ось він, скажімо, замислювався, яким виросте покоління тих, хто не бачив війни, труднощів, нестатків, хто від колиски вже перебуватиме в благополуччі і лише з переказів почує, що хліб колись видавався по картках... Довженка непокоїло: чи не виросте емоційно глухим те покоління, чи не дасть волю розгулові споживацтва, або, як тепер кажуть, “речовізму”, чи лишиться в душі таких місце для помислів високих, для хвилювань над творами літератури й мистецтва?” (3, 29). 2 лютого 1994 з’являється узагальнюючий з відстані часу запис, що ніби підсумовує бачення Олесем Гончаром постаті О. Довженка: “Довженко – істинний геній, але геній більше в задумах, а ніж у звершеннях. Повністю звершитись йому не дозволив режим, а почасти й він сам себе зупиняв... бо не захотів зігнати у таборах або зустріти смерть у сталінських катівнях десь на Луб’янці” (3, 511). Закінчується думка риторичним питанням: “Та чи можна його за це винуватити?” (3, 511). Того ж 1994 року з’являється ще один запис про Довженка: “Не можна Довженка спрощувати. По-справжньому оцінить його тільки той, хто здатен відкрити для себе всю трагедійну складність його життя” (3, 543). Востаннє в щоденнику Олесь Гончар згадка про Довженка з’являється 12 березня 1995 року і пов’язана вона знову зі спробою розібратись у трагедії покоління, до якого належав геніальний кіномитець і письменник: “Слід пам’ятати, що для багатьох цілком щирою була віра в “загірну комуну”, у світле майбутнє, у доброго царя (знали ж такі етапи в житті й наші найчистіші люди – Тичина, Яновський, Довженко)” (3, 561).

Non fiction, гадаю, не кон’юнктурне явище, яке може зникнути, коли мине мода. Щоправда, non fiction і звичайна художня література (bell lettre) – це не діаметрально протилежні течії в річищі літератури. Хоча перша спирається на реальний документ і факт, у ній діють справжні герої, а сюжет другої будується на віртуальній реальності, і герої – плід авторської уяви, все ж треба виходити з того, що здебільшого автори художніх і документальних творів – це одні й ті самі люди. І досить часто те, що відтворено в романах, повістях, поемах, драмах, знаходить авторське пояснення в мемуарах. І творчість Олесь Гончара (романи, повісті, новели, оповідання, вірші, щоденники, листи) це потверджує.

Здавалося, немає проблеми з жанровим визначенням твору Олесь Гончара. На обкладинці тритомника стоїть – “Щоденники”. А вже в самій назві жанру нібито закладено його специфіку – це щоденні записи автором подій, свідком, активним або пасивним учасником яких він був. Для щоденників притаманні такі ознаки: відсутність єдиного сюжету, спільного ідейного змісту, розрізненість, різностильовість записів. Естетичної цілісності їм надає особа автора, яка значною мірою присутня в творі. Саме її роздуми, день за днем нанизуючись на єдиний стрижень, надають щоденникам певної, досить умовної завершеності. Норма цього жанру – уривчастість оповіді, фрагментарність, невідпрацьованість стилістики оповіді, наявність якоїсь недомовленості. Все це присутнє в щоденникових записах Олесь Гончара. Однак існує й те, що не вписується в канон аналізованого жанру. Наприклад, досить часто в нотатках письменника трапляються ретроспекції. Зокрема, у записі, датованому червнем 1943 року,

Олесь Гончар згадує про початок війни: “Я добре пам’ятаю, як це почалося. Ми сиділи в бібліотеці Короленка й готувалися до останнього екзамену. Чарівна тиша, дорогий червневий холодок, любе шелестіння сторінок... як ось вбігають двоє дівчат, що, видно, ходили в кіоск напитися води, — схвильовані, червоні — і щось до своїх товаришів — шу-шу-шу. До них схилилися сусіди, до них подальші, і пішло по рядах:

— Бомбили Київ...” (1, 10-11).

У записах Олесь Гончара, особливо 1943 року, хронологія досить відносна. По суті, він аналізує перші два роки війни, на якій він устиг побувати добровольцем на фронті, лікуватися від кількох поранень, потрапити в полон, бути направленим німцями на примусові роботи в село, знову потрапити на фронт... Записи ведуться нерегулярно, дуже часто відбувається різка зміна ракурсів зображення: опис фронтних подій може бути несподівано перерваний анекдотом, піснею, почутою історією, і тут же — особливості говірки бійців, вихідців з якогось регіону України, тощо. Все це зближує щоденник Олесь Гончара з іншим мемуарним жанром — нотатками.

Досить часто ретроспекції щоденникових записів Олесь Гончара стосуються 1933 року.

Олесь Гончар мало пише в щоденниках про особисте, зокрема про власну родину, своїх батьків. Це дало підставу Є. Барану зауважити: “Дуже мало Олесь Гончар говорить про своїх рідних, зовсім не згадує свого батька (Терентія Білого), тільки фрагментарні згадки про матір Тетяну Гаврилівну Гончар”¹⁶. Можливо, ключ цієї розгадки криється в записі від 4 липня 1995 року (за десять днів до смерті): “Не спиться вночі. Увімкнув лампу, став розглядати фото батьків (єдине воно в мене). Тато, видно, тільки повернувся з фронту, в солдатській формі, ще й погонах, на грудях два Георгіївські хрести (майже як у Григорія Мелехова). Спокійний, задумливий. До коліна притулилося серйозне дівчатко (сестра Шура). Мене ще на світі нема. Мама теж задумлива, зосереджена. Про що вони думають обоє? Який був рівень їхнього розвитку, які думки? Гарна людська пара! Напівгородські, натруджені обоє, люди нелегкого життя. Мама, що родом полтавська, дівчиною прийшла до міста із-за Ворскли (через Брянщину, Китайгород, Петриківку!), працювала в панів і на Брянському заводі (вже під час І-ї світової війни), і на фото ніби вдивляється в свою долю, ніби передчувала, що рано піде в могилу. Кажуть, розпилювали удвох з татом дерево на хату, спішили, щоб вселитись до зими, мама, стоячи в ямі, цілоденно тягала ту важку пилку, — мабуть, надірвалася або застудилася тяжко, і взимку вже її не стало. 27 літ усього їй було!” (3, 576). Це свідчення зайвий раз нагадує, про те, що матері своєї Олесь Гончар не пам’ятав, вона пішла з життя, коли він був ще немовлям, а його життєві шляхи “після цього постелилися до полтавських Дідуся та Бабусі, а сестру залишили тут рости, нянчити дітей, народжених від злої мачухи” (3, 576). Щоденниковий запис потверджує, що саме мачуха порякувала в хаті, а не батько, що до війни працював бригадиром городньої бригади у приміському колгоспі. Олесь Гончар згадав свою останню зустріч з батьком у студентські роки: “Я подарував йому свою курсову роботу (відбиток) з “Наукових записок ХДУ”, і він у ту роботу уважно вчитувався, розмовляв зі мною, як із дорослим, про серйозні речі, казав щось іронічно-застережливе про “палестинських козаків”, і то була наша остання зустріч... Батькові вкоротила віку фашистська авіабомба” (3, 577). Запис закінчується на щемливій елегійній ноті: “Тільки й маю — що фото оце (від якого йде позитивна енергетика), образ рідних незнаних, задумливих,

¹⁶ Баран Є. Цит. стаття... — С. 209.

таких красивих людей! У полтавській Сухій сердобольні сільські тітусі жаліли мене (“Тетянин синок!”) співчутливо називали сиротою, але я чомусь не любив слова “сирота”! Так, життя було суворим, але чи не тому все й перелилося в таку гарячу, таку одержиму любов до України?!” (3, 577).

Зрідка в щоденниках ідеться про дітей і онуків Олесь Гончара (“Сьогодні радість в домі (це так рідко буває): Юрко захистив кандидатську в інституті Богомольця. Кажуть, з блиском. Гора з плеч” (3, 23); “Золота дитина — ця наша Леся! В родині Гончарів вона, здається, найбільша гуманістка. За всіх турбується, за всіх дбає...” (3, 551), частіше, але теж мало, про дружину Валентину Данилівну, інших родичів: “Приїздила Ніна, дружина Толі (це менший брат Валі, металург), обоє рідкісно порядні люди. Багато років у Ломівці ми щоліта жили в одній хаті, дві різні сім’ї, і жодного разу не виникло найменшого конфлікту...” (3, 474); “Найщасливішими для мене, думаю, були 50-ті й 60-ті роки. Щоліта живемо в Ломівці. Поруч — кохана дружина. На затишному споришевому подвір’ї — все свої: теща і Толя з Ніною. А поблизу, на цій же вулиці... — сестра Шура з Гаврюшею, обоє ще при здоров’ї” (3, 533). Інколи прориваються виплески болю з приводу родинних втрат: “Загинула в автокатастрофі Поліна, наша невістка, залишаючи напівсиротою донечку — школярку, нашу онуку Валю, яка так тяжко переживає цю першу для неї в житті трагічну подію” (3, 550).

В останні десятиліття зарубіжними філософами та літературознавцями все частіше використовується термін “концепт”, відомий ще з середньовічної філософії. Жіль Дельоз розглядає це поняття як частину філософської реальності. К.Кузнецов стверджує, що в його розумінні концепт — “це “острів думки” — самостійне, закінчене утворення, яке, незважаючи на неоднорідну природу складових, виступає як цілісність”¹⁷. Щоденник Олесь Гончара постає як специфічний концепт часу, який охоплено записами митця, де межа між філософським поглядом на світ і на своє місце в ньому і власне художнім узагальненням дійсності досить тонка, іноді розмита, нетривка. Читаючи щоденник Олесь Гончара, помічаєш недовомленість окремих його сторінок, певні прогалини в змісті, і все це з’єднано концептуальним персонажем — автором. Олесь Гончар як суб’єкт щоденника “включає в себе власний концептуальний персонаж, це одна з його граней, одне із його існувань”¹⁸. Окремі записи, як, наприклад, від 22 березня 1994 року, охоплюють усе життя автора, служать своєюрідною фавбулою всього змісту щоденників: “Кажуть: життя коротке... А мені воно здається таким довгим! Бачу отого солдата-студента в окопі над Россю, а то ж я! І той, що блукає в оточенні десь за Білгородом, — і то я. І гину від спраги в холодногірській тюрмі 1942-го року, де нас 100 тисяч невільників, — теж я. А потім ті фронтіві — страшні і чаруючі Альпи... І молода слава “Прапороносців”... І Голгофа “Собору”... І потім автор його, що сидить на кремлівській верхотурі — в президії найвищого партійного з’їзду... І госпітальна палата десь на Єнісеї, й Асамблея ООН у Нью-Йорку та Сан-Франциско, і диво правічного секвоєвого лісу, і шум океану і ласкавість полтавської Ворскли та місячні розбурхані ночі на Азові та в Айвазовському — все, все це увібрало одне-єдине людське життя... Скількох уже нема, а тобі даровано звідати ще одну кончівську провесінь... То як же не повірити в силу Провидіння? Що вона вела тебе та для чогось оберігала тебе? І хоч відчуваєш холод самотності; але будь вдячний Провидінню за все” (3, 516).

Як бачимо, з погляду жанру щоденники Олесь Гончара — це досить складні утворення. Вони зовсім не схожі на щоденники В.Винниченка чи А.Любченка,

¹⁷ Кузнецов К. Концепт в теоретических построениях Ж.Делёза (Реконструкция концепта литературы) // Вопросы литературы. — 2003. — №2. — С. 33.

¹⁸ Там само. — С. 41.

М.Драй-Хмари чи С.Єфремова, Остапа Вишні чи П.Тичини, В.Стуса чи П.Сороки, В. Брюггена чи К.Москальця... Відрізняються вони й від щоденників В.Гомбровича чи О.Твардовського... Передусім слід говорити про їхнє багатоголосся. Часом вони нагадують класичний щоденник із чітким розміреним ритмом, пильним спостереженням за життям та кваліфікованим, професійним його аналізом, а часом — це звичайні розрізнені, розпорошені нотатки, асиметричні, аморфні, написані похапцем, з неухважністю до стилістики фрази, до дотримання граматичних норм, а інколи трапляється обірване на півслові речення. Іноді — це просто ліричні мініатюри, які можна друкувати як самостійні твори, де емоції, почуття, настрої ніби виплескуються через край, або — це філософські роздуми, що містять абстракції з роздумами про долю всього людства, — його минуле, сучасне й майбутнє, де талант письменника вільно поєднує різні епохи, народи, континенти. Часом щоденники містять начерки майбутніх творів, ретельно виписані або тільки позначені епізоди чи сцени. І все сказане аж ніяк не вичерпує всіх потенційних можливостей щоденників Олесь Гончара, читаючи які, бачиш перспективу відкрити ще одну грань великого творчого обдарування письменника.

Ми зупинилися лише на щоденниках Олесь Гончара. Однак його non fiction — це ще й листи (більша частина яких досі неопублікована), радіо- та телевиступи, інтерв'ю, нарисова література, статті тощо. Все це потребує подальшого вивчення. Отже, у своїй документалістиці письменник намагався йти в ногу з часом, а іноді й випереджаючи його, творячи власний концепт, розкодувати який дано майбутнім поколінням читачів. А для нас важливо те, що вивчення щоденників Олесь Гончара дасть можливість створити об'єктивний, незаангажований візнями доби творчий портрет одного з найвідоміших українських письменників ХХ століття.

Раїса Мовчан

ГРИГІР ТЮТЮННИК – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ЧИ ЕСТЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН?

Означуючи тему статті запитально, а не констатуюче, що, можливо, було б логічніше і прозоріше, я прагнула наголосити, що митця такого рівня, як Григійр Тютюнник, необхідно розглядати в контексті тягlosti історичного та екзистенційного часу. Це дасть змогу простежити зміну співвідношення між “знаковістю” цього письменника та вагомiстю (місцем) його текстів в українській культурі ХХ ст., бо з часом змінюється не лише рецепція його прози, а й увиразнюється його роль (так само й роль його творчості) у цілісному культурологічному просторі України.

Отож спробуймо простежити, наскільки Григійр Тютюнник “знаковий” і чи виступає таким узагалі як у контексті свого часу, так і поза його межами.

Питання перше: *Григійр Тютюнник, шістдесятники і шістдесятництво – мовою фактів.*

Не викликає заперечень той факт, що Григійр Тютюнник належить до покоління шістдесятників. Але так само годі заперечити й те, що в самому явищі шістдесятництва як суспільно-філософському феномені української культури ХХ ст. *роль цього письменника дуже специфічна.* У чому це виявляється? Згадаймо 1961 рік. Саме він знаменував вихід на авансцену суспільного життя України активної творчої молоді, а вже наступного, 1962 р., з'явилися друком перші поетичні збірки І.Драча (“Соняшник”), М.Вінграновського (“Атомні прелюди”), В.Симоненка (“Тиша і грім”), перші книжки оповідань Є.Гуцала (“Люди серед